ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ

Καθηγητή Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΔΙΑΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ*

Εισαγωγή

Λίγοι νεο-έλληνες θεολόγοι, απ' όσους επιχείρησαν να προβάλουν διεθνώς την ορθόδοξη θεολογία, επηρέασαν τόσο πολύ τη σύγχρονη θεολογική σκέψη των δυτικών Εκκλησιών και Ομολογιών όσο ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας. Ιδιαίτερα η Εκκλησιολογία του θεμελιωμένη πάνω στην ιστορική διερεύνηση των βιβλικών και πατερικών πηγών της αρχαίας Εκκλησίας άσκησε τεράστια επιρροή στη διαμόρφωση της εκκλησιολογικής προβληματικής και των σχετικών θέσεων που διατυπώθηκαν τόσο κατά τους διμερείς όσο και κατά τους πολυμερείς θεολογικούς διαλόγους. Συγκεκριμένα, τόσο οι διμερείς θεολογικοί διάλογοι με τους Παλαιοκαθολικούς, τους Αγγλικανούς και κυρίως με τους Ρωμαιοκαθολικούς όσο και οι πολυμερείς θεολογικοί διάλογοι στα πλαίσια του ΠΣΕ φέρουν έντονη τη σφραγίδα της εκκλησιολογικής σκέψης του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Περγάμου.

α. Η εκκλησιολογική σκέψη του Μητροπολίτη Περγάμου στους διμερείς θεολογικούς διαλόγους

1. Στο διάλογο Ορθοδόξων – Παλαιοκαθολικών

Παρά το γεγονός ότι ο Σεβασμιώτατος δεν μετείχε στο θεολογικό διάλογο Ορθοδόξων και Παλαιοκαθολικών, ωστόσο το κοινό κείμενο που αναφέρεται στην Εκκλησιολογία των δύο πλευρών φέρει εμφανώς τη σφραγίδα της εκκλησιολογικής σκέψης του. Ενδεικτικά και μόνο θα ήθελα να αναφερθώ σε δύο σημεία: α) Στην παράγραφο που φέρει τον τίτλο «Η ενότητα της Εκκλησίας και οι τοπικές Εκκλησίες»[1] το όλο θέμα αναπτύσσεται με βάση την ευχαριστιακή Εκκλησιολογία,

---

***** Εισήγηση που έγινε στο Διεθνές Συνέδριο που διοργάνωσε η Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος μεταξύ 28 και 30 Οκτωβρίου 2011 στο Βόλο (Συνεδριακό Κέντρο «Θεσσαλία») με θέμα: «Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας. Πρόσωπο, Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού σε Ορθόδοξη και Οικουμενική Προοπτική».

[1] Βλ. «Gemeinsame Erklärung, Bonn 1979», III, 2, στο *Dokumente Wachsender Übereinstimmung (Sämtliche Berichte und Konsenstexte interkonfessioneller Gespräche auf Welrebene 1931-1982*, Herausgegeben und eingeleitet von H. Meyer – H.-J. Urban – L. Vischer, Verlag Bonifatius-Druckerei, Paderborn, und Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 1983 (=DWÜ, Bd. 1), σ. 40 εξ.

αξιοποιώντας ουσιαστικά τις εκκλησιολογικές θέσεις του Σεβασμιωτάτου, οι οποίες ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του ’60 άρχισαν να γίνονται γνωστές και να εκτιμώνται όχι μόνο από Έλληνες, αλλά και από ξένους θεολόγους[2]. Όπως τονίζεται χαρακτηριστικά στην παράγραφο αυτή, «η ύψιστη έκφραση και ταυτόχρονα η αστείρευτη πηγή αυτής της ενότητας (ενν. των πιστών ως μελών του σώματος του Χριστού) είναι το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, η κοινωνία με το σώμα και το αίμα του Χριστού: “ότι είς άρτος, έν σώμα οι πολλοί εσμεν· οι γαρ πάντες εκ του ενός άρτου μετέχομεν” (1 *Κορ*. 10, 17). Η μία Εκκλησία επί της γής υπάρχει μέσα στις πολλές τοπικές Εκκλησίες, των οποίων το επίκεντρο της ζωής τους βρίσκεται στην τέλεση της Θείας Ευχαριστίας που τελείται σε κοινωνία με τον κανονικό επίσκοπο και το πρεσβυτέριό του[3]… Κάθε τοπική εκκλησία ως κοινότητα των πιστών ενωμένη γύρω από τον επίσκοπο και το πρεσβυτέριο είναι ως σώμα Χριστού η αποκάλυψη του όλου Χριστού σε ένα συγκεκριμένο τόπο. Στον τόπο της φανερώνει τη μυστηριακή πραγματικότητα της καθόλου Εκκλησίας… Η ζωή των τοπικών Εκκλησιών, ανεξάρτητα από τις διαφορές που υπάρχουν στα ήθη και τα έθιμα είναι στην ουσία της μία και η αυτή… Δεν πρόκειται για ένα πλήθος, αλλά για το ένα σώμα του Χριστού που είναι αδιαίρετο και ολόκληρο σε κάθε τόπο. Σ’ αυτή την ενότητα της ζωής των τοπικών Εκκλησιών απεικονίζεται η ίδια η ενότητα των προσώπων της Αγ. Τριάδος»[4]. Στις διατυπώσεις αυτές δεν μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει κάποια διαφορά από τις εκπεφρασμένες εκκλησιολογικές θέσεις του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Περγάμου που είναι διάχυτες σχεδόν σ’ όλα τα έργα του[5]. β) Το ίδιο θα

---

[2] Βλ. λ.χ. Ιω. Δ. Ζηζιούλα, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, Εν Αθήναις 1965, Εκδόσεις Γρηγόρη [2]1990· J. D. Zizioulas, «The Development of Conciliar Structures to the Time of the First Ecumenical Council», στο *Counsils and the Ecumenical Movement*, *«World Council of Churches Studies – 5»* (Geneva: WCC Publications, 1968), σ. 34-51. Βλ. επίσης L. Vischer, «Die lokale Kirche – Ort der Gegenwart Christi in der Kraft des Heiligen Geistes. Der Beitrag der orthodoxen Kirche und Theologie zur oekumenischen Diskussion über ein zentrales Thema der Ekklesiologie», στο *Église locale et Église universelle – Τοπική και κατά την οικουμένην Εκκλησία*, Éditions du Centre Orthodoxe du Patriarchat Oecuménique, Chambésy – Genève 1981, σ. 305 κ.ε.

[3] Βλ. III, 2, [20] 1 – [21] 2, στο DWÜ, Bd. 1, σ. 40.

[4] Βλ. III, 2, [23] 4, στο DWÜ, Bd. 1,, σ. 40 εξ.

[5] Βλ. ενδεικτικά Ιω. Δ. Ζηζιούλα, όπ. παρ., σ. 38 κ.ε., 87 κ.ε.· J. Zizioulas, *L’être ecclésial*, Ed. Labor et Fides – Perspective orthodoxe, Genève-Paris 1981 σ. 98 κ.ε., 111 κ.ε., 181 κ.ε.· του ίδιου, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York 1985, σ. 123 κ.ε., 143 κ.ε., 247 κ.ε.· του ίδιου, «Anregungen zum Plan einer Studie über Ekklesiologie», στο G. Gassmann (Hrsg.), *Glauben und Kirchenverfassung 1985-1989. Sitzung der Kommission in Budapest 1989*, (Beiheft zur Ökumenischen Rundschau 61), Frankfurt a.M. 1990, σ. 134 κ.ε· του ίδιου, «The Doctrine of God the Trinity Today: Suggestions for an Ecumenical Study», στο Alasdair I.C. Heron (ed.), *The Forgotten Trinity: A Selection of Papers presented to the BCC study Commission on the Trinitarian Doctrine Today*, London 1991, σ. 19 κ.ε., ιδίως 27 εξ.· του ίδιου, «The Church as Communion: A Presentation on the World Conference Theme», στο Th. F. Best, G. Gassmann (ed.), *On the Way to Fuller Koinonia. Official Report of the Fifth World Conference on Faith and Order*, Faith and Order Paper no. 166, WCC, Geneva 1993, σ. 104 κ.ε.· του ίδιου, *Communion and Otherness. Further Studies in Personhood and the Church*, ed. by P. McPartlan, London-New York 2006, σ. 38 εξ., 145 κ.ε.

μπορούσαμε να πούμε και για το δεύτερο σημείο που αναφέρεται στην παράγραφο με τίτλο «Οι Σύνοδοι της Εκκλησίας»[6]. Όπως σημειώνεται εν προκειμένω, «Το επισκοπικό και συνοδικό πολίτευμα της αρχαίας Εκκλησίας, συνιστά έκφραση της ζωής της Εκκλησίας ως της κοινωνίας όλων των μελών που βρίσκονται στην ενότητα του σώματος του Χριστού. Κατά συνέπεια οι επίσκοποι, που προΐστανται της ευχαριστιακής και συνοδικής συνάξεως ως εκπρόσωποι της κεφαλής της Εκκλησίας που είναι ο Χριστός είναι συνδεδεμένοι με όλο το λαό του Θεού ως μέλη του ενός σώματος»[7]. Η θέση αυτή κατά την άποψή μας είναι σαφώς επηρεασμένη από τη βασική θέση του Σεβασμιωτάτου, που αναπτύχθηκε, όπως θα δούμε εκτενέστερα πιο κάτω, σε σχετική μελέτη του το 1968, κατά την οποία ευχαριστιακή και συνοδική σύναξη στα πλαίσια της τοπικής Εκκλησίας υπό τον επίσκοπο είναι για τη συνείδηση και την πρακτική της αρχαίας Εκκλησίας άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους και δεν μπορεί η μία να νοηθεί ανεξάρτητα από την άλλη[8].

2. Στο διάλογο Ορθοδόξων και Αγγλικανών

Στο διάλογο επίσης μεταξύ Ορθοδόξων και Αγγλικανών, παρά το γεγονός ότι ο Σεβασμιώτατος δεν ήταν εξ αρχής μέλος της Μεικτής Θεολογικής Επιτροπής, είναι σαφέστατα εμφανής η επίδραση της εκκλησιολογικής σκέψης του. Στη *Διακήρυξη της Μόσχας* (1976) και συγκεκριμένα στην παράγραφο με τον τίτλο «Η Εκκλησία ως η ευχαριστιακή κοινωνία»[9] επαναλαμβάνονται σχεδόν αυτολεξεί οι εκκλησιολογικές θέσεις του, οι οποίες μάλιστα συνοψίζονται υπό μορφήν επιλόγου στη *Διακήρυξη του Δουβλίνου* (1984)[10]. Όπως τονίζεται χαρακτηριστικά στην παράγραφο αυτή, «Η ευχαριστιακή κατανόηση της Εκκλησίας ενισχύει την παρουσία του Ιησού Χριστού στην Εκκλησία ως σώμα του και στην Ευχαριστία. Με την ενέργεια του Αγ. Πνεύματος όλοι οι πιστοί που κοινωνούν μετέχουν στο ένα σώμα του Χριστού και γίνονται σ' αυτό ένα σώμα. Με την Ευχαριστία αναπαρίσταται η Εκκλησία. Η χριστιανική κοινότητα έχει κατά βάση μυστηριακό χαρακτήρα. Η Εκκλησία μπορεί να περιγραφεί ως μία "σύναξις" ("synaxis") ή "εκκλησία" ("ecclesia"), η οποία στην ουσία της είναι μια λατρευτική και ευχαριστιακή σύναξη. Η Εκκλησία δεν οικοδομείται μόνο με την Ευχαριστία, αλλά είναι και η ίδια προϋπόθεση για την Ευχαριστία. Γι' αυτό πρέπει να είναι κανείς πιστό μέλος της

---

[6] Βλ. «Gemeinsame Erklärung, Zagorsk 1981», III, 6, στο DWÜ, Bd. 1,, σ. 49 εξ.

[7] Βλ. III, 6, [52], στο DWÜ, Bd. 1, σ. 49.

[8] Βλ. J. D. Zizioulas, «The Development of Conciliar Structures to the Time of the First Ecumenical Council», όπ. παρ., σ. 34 κ.ε.

[9] Βλ. «Moskau-Erklärung», VI, 22-28, στο DWÜ, Bd. 1, σ. 85 εξ.

[10] Βλ. «Dublin-Erklärung», στο *Dokumente Wachsender Übereinstimmu (Sämtliche Berichte und Konsenstexte interkonfessioneller Gespräche auf Welrebene 1982-1990*, Herausgegeben und eingeleitet von H. Meyer – Damaskinos Papandreou – H.-J. Urban – L. Vischer, Verlag Bonifatius-Druckerei, Paderborn, und Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 1992 (=DWÜ, Bd. 2), σ. 101 κ.ε.

Εκκλησίας, για να μετάσχει της Θείας Κοινωνίας. Με την τέλεση της Ευχαριστίας η Εκκλησία γίνεται εν πλήρει εννοία ο ίδιος ο εαυτός της· γίνεται "κοινωνία". Η Εκκλησία τελεί την Ευχαριστία ως την κεντρική (συστατική) πράξη της υπάρξεώς της, κατά την οποία πραγματοποιείται η εκκλησιαστική κοινωνία ως ζώσα και ομολογούσα την πίστη της πραγματικότητα… Όταν η Εκκλησία τελεί τη Θεία Λειτουργία, φανερώνει με τον τρόπο αυτό κάτι από την αιώνια πραγματικότητα, η οποία προηγείται αυτής, κατοικεί μέσα της και πρόκειται να έλθει. Στην ευχαριστία φανερώνεται διαρκώς εν χρόνω η αιώνια ιεροσύνη του Χριστού. Ο λειτουργός επιτελεί ένα διπλό λειτούργημα κατά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας: αφενός ως εικόνα του Χριστού, που ενεργεί εν ονόματι του Χριστού έναντι της κοινότητας, και αφετέρου ως εκπρόσωπος της κοινότητας, φανερώνοντας την ιεροσύνη των πιστών. Σε κάθε τέλεση της Ευχαριστίας σε ένα συγκεκριμένο τόπο φανερώνεται πλήρως η ορατή ενότητα και καθολικότητα της Εκκλησίας»[11].

Η εξάρτηση του κειμένου αυτού από την εκκλησιολογική σκέψη του Μητροπολίτη Περγάμου είναι προφανής. Σε ορισμένα μάλιστα σημεία οι συντάκτες του κειμένου δείνουν την εντύπωση ότι αντιγράφουν σχεδόν κατά λέξη τις βασικές εκκλησιολογικές θέσεις του Σεβασμιωτάτου[12]. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι μεταξύ των μελών της Διορθόδοξης Επιτροπής του Διαλόγου που όχι μόνο προσυπογράφουν τις θέσεις αυτές, αλλά και συνετέλεσαν στη διατύπωσή τους, είναι και ο π. Ιωάννης Ρωμανίδης[13], πράγμα που δείχνει σαφώς ότι και ο ίδιος έλαβε σοβαρά υπόψη του τις ανωτέρω θέσεις του Σεβασμιωτάτου κατά τη σύνταξη του κειμένου.

3. Στο διάλογο Ορθοδόξων - Ρωμαιοκαθολικών

Κυρίως όμως η σφραγίδα της εκκλησιολογικής σκέψης του Σεβασμιωτάτου είναι εμφανέστατη στο διάλογο Ορθοδόξων και Ρωμαιοκαθολικών, στον οποίο μετείχε ως ενεργό μέλος της Μεικτής Θεολογικής Επιτροπής καθ' όλη την α΄ φάση του διαλόγου (1980-2000), και είναι σήμερα ο Συμπρόεδρός της κατά τη διανυόμενη β΄ φάση του διαλόγου, από το 2006 και εξής. Κι' αυτό - πρέπει να τονίσουμε - οφείλεται στο γεγονός ότι ιδιαίτερα μετά τη Β΄ Βατικανή Σύνοδο η ευχαριστιακή

---

[11] Βλ. «Moskau-Erklärung», VI, 23-27, στο DWÜ, Bd. 1, σ. 85 εξ. Πρβλ. και «Dublin-Erklärung 1984», VI, 109, στο DWÜ, Bd. 2, σ. 125.

[12] Βλ. κυρίως Ιω. Δ. Ζηζιούλα, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, Εν Αθήναις 1965, Εκδόσεις Γρηγόρη [2]1990, σ. 29 κ.ε., 38 κ.ε., 116 κ.ε.· J. Zizioulas, *L'être ecclésial*, Ed. Labor et Fides – Perspective orthodoxe, Genève-Paris 1981 σ. 111 κ.ε., 187 κ.ε.· του ίδιου, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York 1985, σ. 78 κ.ε., 143 κ.ε., 247 κ.ε.· του ίδιου, *Communion and Otherness. Further Studies in Personhood and the Church*, ed. by P. McPartlan, London-New York 2006, σ. 38 εξ., 145 κ.ε.· Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου (Ζηζιούλα), *Ευχαριστίας Εξεμπλάριον, ήτοι Κείμενα Εκκλησιολογικά και Ευχαριστιακά*, Εκδ. «Ευεργέτις», Μέγαρα 2006, σ. 31 κ.ε., 38 κ.ε., 107 κ.ε., 131 κ.ε., 155 κ.ε.

[13] Βλ. «Moskau-Erklärung», στο DWÜ, Bd. 1, σ. 88.

Εκκλησιολογία της αρχαίας Εκκλησίας, κυρίως όπως αναπτύχθηκε και προβλήθηκε από το Σεβασμιώτατο, άρχισε να βρίσκει πρόσφορο έδαφος μεταξύ σημαντικών ρωμαιοκαθολικών θεολόγων, όπως ο J. M. Tillard και ο Em. Lanne, που υπήρξαν και μέλη της Μεικτής Θεολογικής Επιτροπής του διαλόγου[14], ή ακόμη ο H. Legrand, ο J. Rigal κ.ά[15]. Γι'αυτό ακριβώς και η εκκλησιολογική σκέψη του διατρέχει και τα τέσσερα μέχρι στιγμής κοινά κείμενα του θεολογικού αυτού διαλόγου, από το *Κείμενο του Μονάχου* (1982) μέχρι και το *Κείμενο της Ραβέννας* (2007).

Προς τεκμηρίωση της θέσης μας αυτής θα αναφερθούμε δειγματοληπτικά και μόνο στα πιο βασικά σημεία των παραπάνω κειμένων. Ήδη στο *Κείμενο του Μονάχου* (1982) αναπαράγονται σχεδόν αυτολεξεί βασικές εκκλησιολογικές θέσεις του Σεβασμιωτάτου, κατά τις οποίες, όταν η Εκκλησία τελεί την Ευχαριστία, πραγματοποιεί και αποκαλύπτει αυτό που είναι στην ουσία της, δηλ. σώμα Χριστού και φανέρωση του μυστηρίου της τριαδικής κοινωνίας[16], με αποτέλεσμα να υπερβαίνονται μέσα σ' αυτήν οι υπάρχουσες φυλετικές, πολιτιστικές, πολιτικοκοινωνικές ή εθνικές διακρίσεις μεταξύ των πιστών και να αποκαθίσταται η μεταξύ τους κοινωνία[17]. Η τοπική Εκκλησία που τελεί την Ευχαριστία περί τον επίσκοπο δεν είναι μέρος του σώματος του Χριστού, γιατί η πολλαπλότητα των

---

[14] Βλ. ενδεικτικά J. – M. R. Tillard, «Eucharistie et Église», στο J. D. Zizioulas - J.-M.R. Tillard - J.-J. von Allmen, *L'Eucharistie,* «Églises en dialogue – 12», Paris: Mame, 1970, σ. 75-135· του ίδιου, «L'Église de Dieu est une communion», στο *Irénikon* 53 (1980), σ. 451-468· του ίδιου, «Il n'est d'Église qu'eucharistique», στο *Nicolaus* 10 (1982), σ. 233-262· του ίδιου, *Église d'Églises: l'ecclésiologie de communion*, Collection «Cogitatio Fidei», No 143, Les Éditions du Cerf, Paris 1987· του ίδιου, «Le local et l'universel dans l'Église de Dieu», στο *Proche-Orient chrétien* 37 (1987), σ. 225-235· του ίδιου, «L'Universel et Local. Réflexion sur l'Église universelle et Églises locales», στο *Irénikon* 60 (1987), σ. 483-494· 61 (1988), σ. 28-40· του ίδιου, *Chair de l'Église, chair du Christ. Aux sources de l'ecclésiologie de communion*, Collection «Cogitatio Fidei», No 168, Les Éditions du Cerf, Paris 1992· του ίδιου, *L'Église locale. Ecclésiologie de communion et catholicité*, Collection «Cogitatio Fidei», No 191, Les Éditions du Cerf, Paris 1995· Em. Lanne, «L'Église locale, sa catholicité et son apostolicité», στο *Istina* 14,1 (1969), σ. 54 κ.ε.· του ίδιου, «Pluralisme et Unité : possibilité d'une diversité de typologie dans une même adhésion ecclésiale», στο *Istina* 14,1 (1969), σ. 185 εξ.· του ίδιου, «Anamnesi e valutazione del lavoro compiuto dalla Commissione Mista Cattolica – Ortodossa», στο *Nicolaus* 33,2 (2006), σ. 73 εξ.

[15] Βλ. H. Legrand, «L'ecclésiologie eucharistique dans le dialogue actuel entre l'Église catholique et l'Église orthodoxe. Convergences atteintes et progrès encore souhaitable», στο *Istina* (51) 2006, σ. 354-374· του ίδιου, « L'inséparabilité de la communion eucharistique et de la communion ecclésiale. Un axiome chrétien commun et ses différences d'interprétation », στο *J.- M. van Cangh (Dir.), L'Ecclésiologie eucharistique*, Éditions du Cerf, coll. «Académie internationale des sciences religieuses», Paris 2009, σ. 35-58· J. Rigal, *L'ecclésiologie de communion. Son évolution historique et ses fondements*, Collection «Cogitatio Fidei», No 202, Les Éditions du Cerf, Paris 1997.

[16] Βλ. I, [4] 4 – [5] 5, στο DWÜ, Bd. 2, σ. 532 εξ. Πρβλ. J. Zizioulas, *L'être ecclésial*, Ed. Labor et Fides – Perspective orthodoxe, Genève-Paris 1981 σ. 98 κ.ε., 181 κ.ε.· του ίδιου, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York 1985, σ. 110 κ.ε., 132 κ.ε., 143 κ.ε.

[17] Βλ. II, [7] 1, στο DWÜ, Bd. 2, σ. 534 εξ. Πρβλ. J. Zizioulas, *L'être ecclésial*, Ed. Labor et Fides – Perspective orthodoxe, Genève-Paris 1981 σ. 117 κ.ε.· του ίδιου, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York 1985, σ. 149 κ.ε.

τοπικών ευχαριστιακών συνάξεων όχι μόνο δεν διαιρεί την Εκκλησία, αλλά αντίθετα εκδηλώνει μυστηριακά την ενότητά της, δεδομένου ότι σύμφωνα με τη διάχυτη πατερική διδασκαλία των πρώτων αιώνων η καθολική Εκκλησία εκφαίνεται δια της Ευχαριστίας στη σύναξη της τοπικής Εκκλησίας[18]. Το ίδιο παρατηρείται και στο *Κείμενο του Μπάρι* (1987), κατά το οποίο η ενότητα στην πίστη αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ενότητα στα μυστήρια και ειδικότερα για την ενότητα στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Κι' αυτό γιατί η πίστη, όπως τονίζεται, είναι στην ουσία της εκκλησιαστικό γεγονός που πραγματώνεται μέσω της εκκλησιαστικής κοινωνίας, όπως αυτή βιώνεται μυστηριακά σε κάθε τοπική Εκκλησία[19]. Εξάλλου η μυστηριακή κοινωνία μεταξύ των τοπικών Εκκλησιών επιβεβαιώνει και φανερώνει την υπάρχουσα μεταξύ τους κοινωνία της πίστεως[20]. Εγγυητής της ενότητας της πίστεως στα πλαίσια της κάθε τοπικής Εκκλησίας είναι ο επίσκοπος που αποτελεί και το μόνο εγγυητή της μυστηριακής κοινωνίας και ενότητας του ποιμνίου του. Κι' αυτό γιατί η ενότητα της πίστεως είναι αχώριστη από την ενότητα της μυστηριακής κοινωνίας[21]. Σκοπός της ιεροσύνης του επισκόπου, όπως τονίζεται στο *Κείμενο του Νέου Βάλαμο* (1988), που αναπαράγει εν προκειμένω βασική θέση του Σεβασμιωτάτου, είναι η επίτευξη και διατήρηση της ενότητας στα πλαίσια της τοπικής Εκκλησίας. Κι' αυτό γιατί η ιεροσύνη του κορυφώνεται με την τέλεση της Θ. Ευχαριστίας, με την οποία γίνονται όλοι ένα σώμα, το σώμα του Χριστού[22]. Η τέλεση της Ευχαριστίας εκτός του ότι καθιστά πραγματική την ενότητα της τοπικής Εκκλησίας φανερώνει ταυτόχρονα και την ενότητα όλων των τοπικών Εκκλησιών που την τελούν εν αληθεία, αλλά και τη διαχρονική ενότητά τους από την αποστολική εποχή μέχρι σήμερα[23]. Όσον αφορά τέλος το *Κείμενο της Ραβέννας* (2007), που αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια και προέκταση της εκκλησιολογικής προβληματικής κα των θέσεων των τριών παραπάνω κειμένων[24], η βασική θέση του ότι ο συνοδικός χαρακτήρας της Εκκλησίας ανήκει στην ίδια τη φύση της, εκφραζόμενος διαχρονικά και καθολικά σε τρία επίπεδα: το τοπικό, το επαρχιακό και το παγκόσμιο[25] και ότι η

---

[18] Βλ. III, [11] 1 – [13] 3, στο DWÜ, Bd. 2, σ. 537 εξ. Πρβλ. Ιω. Δ. Ζηζιούλα, όπ. παρ., σ. 29 κ.ε., 38 κ.ε., 64 κ.ε., 88 κ.ε.· J. Zizioulas, *L'être ecclésial*, Ed. Labor et Fides – Perspective orthodoxe, Genève-Paris 1981 σ. 181 κ.ε.

[19] Βλ. Einleitung 2-3, στο DWÜ, Bd. 2, σ. 542· 1, 5 [21], στο DWÜ, Bd. 2, σ. 546**.** Πρβλ. Ιω. Δ. Ζηζιούλα, όπ. παρ., σ. 110 κ.ε.

[20] Βλ. 1, 5 [23-24], στο DWÜ, Bd. 2, σ. 547. Πρβλ. Ιω. Δ. Ζηζιούλα, όπ. παρ., σ. 134 κ.ε.· J. D. Zizioulas, «The Development of Conciliar Structures to the Time of the First Ecumenical Council», όπ. παρ., σ. 40 εξ.

[21] Βλ. 1, 7 [36], στο DWÜ, Bd. 2, σ. 549. Πρβλ. Ιω. Δ. Ζηζιούλα, όπ. παρ., σ. 93 κ.ε.

[22] Βλ. III, 24-25, στο DWÜ, Bd. 2, σ. 560. Ιω. Δ. Ζηζιούλα, όπ. παρ., σ. 57 εξ., 87, 96 κ.ε.

[23] Βλ. III, 36, στο DWÜ, Bd. 2, σ. 561. Πρβλ. Ιω. Δ. Ζηζιούλα, όπ. παρ., σ. 88 κ.ε., 134 κ.ε.

[24] Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Η επανέναρξη του Θεολογικού Διαλόγου της Ορθοδόξου με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Το Κείμενο της Ραβέννας», στο *Θεολογία* 79,1 (2008), σ. 61· του ίδιου, *Ορθοδοξία και σύγχρονοι διάλογοι*, Έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 245 εξ.

[25] Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Η επανέναρξη του Θεολογικού Διαλόγου της Ορθοδόξου με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Το Κείμενο της Ραβέννας», όπ. παρ., σ. 82· του ίδιου, *Ορθοδοξία και σύγχρονοι διάλογοι*, Έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 274 εξ.

συνοδικότητα πραγματώνεται στο τοπικό επίπεδο με τη σύναξη της κοινότητας περί τον επίσκοπο για την τέλεση της Ευχαριστίας, στο επαρχιακό επίπεδο με την κοινωνία των επισκόπων των τοπικών Εκκλησιών μιας επαρχίας μεταξύ τους και στο πακόσμιο επίπεδο με την κοινωνία των επισκόπων όλων τοπικών Εκκλησιών στα πλαίσια της Οικουμενικής Συνόδου[26], θέση, με βάση την οποία ουσιαστικά δομείται και οικοδομείται όλο το *Κείμενο της Ραβέννας*, συνδέεται στενότατα με την προαναφερθείσα μελέτη του Σεβασμιωτάτου σχετικά με την ανάπτυξη των συνοδικών δομών της αρχαίας Εκκλησίας[27].

Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι πέρα από τις βασικές αυτές δειγματολειπτικές αναφορές, όλες οι εκκλησιολογικές θέσεις των παραπάνω κειμένων συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με την Εκκλησιολογία του Σεβασμιωτάτου. Ίσως δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι η προσέγγιση Ορθοδόξων και Ρωμαιοκαθολικών στον μεταξύ τους θεολογικό διάλογο μέχρι σήμερα οφείλεται κατά βάση στην εκκλησιολογική σκέψη του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα.

β. Η εκκλησιολογική σκέψη του Μητροπολίτη Περγάμου στους πολυμερείς θεολογικούς διαλόγους

Πέρα όμως από τους ανωτέρω διμερείς θεολογικούς διαλόγους σημαντικότατη είναι η συμβολή των εκκλησιολογικών θέσεων του Σεβασμιωτάτου στη διαμόρφωση της εκκλησιολογικής προβληματικής και των επίσημων θέσεων του ΠΣΕ, στα πλαίσια του οποίου η Εκκλησιολογία είναι εδώ και αρκετές δεκαετίες το υπ' αριθμόν ένα θέμα στους πολυμερείς θεολογικούς διαλόγους.

Ένα από τα σημαντικότερα εκκλησιολογικά προβλήματα που τέθηκαν στην Οικουμενική Κίνηση, κυρίως από τη Γενική Συνέλευση του Νέου Δελχί (1961) και εξής, υπήρξε το πρόβλημα της ενότητας της Εκκλησίας όχι τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο μέσω της συμμετοχής των διαφόρων Εκλησιών στο Παγκόσμιο Συμβούλιο, όσο κυρίως η αναζήτηση της ενότητας αυτής στο επίπεδο της τοπικής Εκκλησίας[28], πράγμα που αποτέλεσε την αφετηρία του εκκλησιολογικού προβληματισμού στους επόμενους οικουμενικούς διαλόγους. Το πρόβλημα που προέκυψε από τη νέα αυτή εκκλησιολογική προοπτική στην Οικουμενική Κίνηση, ήταν το πρόβλημα της έννοιας της τοπικής Εκκλησίας και της σχέσης της με την παγκόσμια Εκκλησία: Είναι κάθε τοπική Εκκλησία Εκκλησία με την πλήρη σημασία του όρου και, αν ναι, πώς εκφράζεται η καθολικότητά της σε σχέση με τις άλλες Εκκλησίες; Η συμβολή της

---

[26] Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Η επανέναρξη του Θεολογικού Διαλόγου της Ορθοδόξου με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Το Κείμενο της Ραβέννας», όπ. παρ., σ. 85 κ.ε.· του ίδιου, *Ορθοδοξία και σύγχρονοι διάλογοι*, Έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 279 κ.ε.

[27] Βλ. J. D. Zizioulas, «The Development of Conciliar Structures to the Time of the First Ecumenical Council», όπ. παρ., σ. 34 κ.ε. Πρβλ. Ιω. Δ. Ζηζιούλα, «Ο συνοδικός θεσμός. Ιστορικά, εκκλησιολογικά και κανονικά προβλήματα», στο *Τιμητικόν αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην (Κίτρους) Βαρνάβαν επί τη 25ετηρίδι της Αρχιερατείας του*, Αθήναι 1980, σ. 163 κ.ε.

[28] Βλ. L. Vischer, όπ. παρ., σ. 304.

Ορθοδόξου Εκκλησίας και θεολογίας στο ζήτημα αυτό, όπως παρατηρεί ήδη ο αείμνηστος καθηγητής Lukas Vischer, ένας από τους βασικούς πρωτεργάτες και τους καλύτερους γνώστες της θεολογικής προβληματικής της Οικουμενικής Κίνησης, υπήρξε σημαντικότατη[29]. Κι' αυτό γιατί, όπως εξηγεί, «ορθόδοξοι θεολόγοι έχουν τονίσει επανειλημμένως ότι η Εκκλησία πρέπει να νοείται πρωτίστως ως ευχαριστιακή κοινότητα. Γιατί όπου τελείται το μυστήριο της Ευχαριστίας και γίνεται επίκληση της ενεργού παρουσίας του Αγ. Πνεύματος, εκεί υπάρχει Εκκλησία»[30]. Ακόμη μεγαλύτερη είναι κατ' αυτόν η συμβολή της ορθοδόξου θεολογίας στην καθιέρωση της αντίληψης ότι η Εκκλησία ήδη από τις αρχές της συστάσεώς της αποτελεί «συνοδική κοινωνία»[31]. Ο σύγχρονος θεολογικός προβληματισμός σχετικά με το θέμα αυτό στα πλαίσια της Οικουμενικής Κίνησης οφείλεται αναμφίβολα, όπως σημειώνει, στην προσπάθεια των ορθοδόξων θεολόγων να προβάλλουν την ουσία και τη συνοδική δομή της Εκκλησίας κατά τους πρώτους αιώνες[32]. Βέβαια δεν διευκρινίζει άμεσα σε ποιους ορθοδόξους θεολόγους αναφέρεται. Ωστόσο, παραπέμποντας στο συλλογικό τομίδιο που εξέδωσε η Επιτροπή «Πίστη και Τάξη» του ΠΣΕ το 1968 με τον τίτλο «Councils and the Ecumenical Movement» (No. 5), του οποίου τον Πρόλογο συνέταξε ο ίδιος[33], εννοεί προφανώς το Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Περγάμου, λαϊκό τότε, ο οποίος στα πλαίσια του εν λόγω τομιδίου αναφέρεται αναλυτικά και τεκμηριωμένα στο θέμα αυτό με τη μελέτη του «The Development of Conciliar Structures to the time of the First Ecumenical Council», αποδεικνύοντας ότι η συνοδικότητα ήταν τρόπος ζωής για την αρχαία Εκκλησία, συνδεόμενη στενά με την ουσία της Εκκλησίας ως ευχαριστιακής σύναξης πρωτίστως σε τοπικό και κατόπιν σε περιφερειακό και σε παγκόσμιο επίπεδο[34]. Τόσο καθοριστική σημασία αποδίδει ο Lukas Vischer στη διάσταση αυτή της αρχέγονης συνοδικότητας, ώστε να θεωρεί αυτή την προσπάθεια προβολής του συνοδικού μοντέλλου της αρχαίας Εκκλησίας στο θεολογικό προσκήνιο ως πολύ μεγάλη συμβολή της ορθοδόξου θεολογίας στην Οικουμενική Κίνηση[35]. Κι' αυτό – πρέπει να τονίσουμε – δεν είναι υπερβολή, γιατί οι θέσεις αυτές του Σεβασμιωτάτου για την αρχέγονη συνοδικότητα προκάλεσαν μεγάλη συζήτηση στα πλαίσια της Οικουμενικής Κίνησης, με αποτέλεσμα όχι μόνο να επηρεάσουν τις εργασίες της Επιτροπής «Πίστη και

---

[29] Βλ. όπ. παρ., σ. 305.

[30] Βλ. όπ. παρ.

[31] Βλ. όπ. παρ., σ. 305 εξ.

[32] Βλ. όπ. παρ., σ. 306.

[33] Βλ. *Counsils and the Ecumenical Movement*, *«World Council of Churches Studies – 5»,* WCC Publications, Geneva 1968, σ. 5 εξ.

[34] Βλ. J. D. Zizioulas, «The Development of Conciliar Structures to the Time of the First Ecumenical Council», όπ. παρ., σ. 34 κ.ε.

[35] Βλ. L. Vischer, όπ. παρ., σ. 306.

Τάξη» στη Louvain το 1971, αλλά και να ωθήσουν ορισμένους διακεκριμένους προτεστάντες θεολόγους, όπως λ.χ. τον K. Raiser[36], που διατέλεσε, ως γνωστόν, Γεν. Γραμματέας του ΠΣΕ, ή τον W. Huber[37] κ.ά., να αναπτύξουν με βάση τις θέσεις του Σεβασμιωτάτου ακόμη περισσότερο την ευχαριστιακή και κοινωνική διάσταση της συνοδικότητας[38].

Πέρα όμως από τις παραπάνω θέσεις του Σεβασμιωτάτου που επηρέασαν σε βάθος τη θεολογική προβληματική και τις θέσεις προτεσταντών θεολόγων στα πλαίσια της Οικουμενικής Κίνησης, οι θέσεις του για την ενότητα Χριστολογίας και Πνευματολογίας στην Εκκλησιολογία, ώστε να αποκλείεται τόσο ο κίνδυνος του χριστομονισμού όσο και ο κίνδυνος του πνευματομονισμού[39], ή η προσπάθειά του να προβάλει το τριαδολογικό υπόβαθρο της ορθόδοξης Εκκλησιολογίας, κατά την οποία η Εκκλησία ως «κοινωνία» θεμελιώνεται στην κοινωνία των προσώπων της Αγ. Τριάδος, την οποία και αντικατοπτρίζει[40], βρήκαν επίσης ευρύτατη απήχηση στους προτεσταντικούς θεολογικούς κύκλους, επηρεάζοντας μάλιστα σημαντικά διακεκριμένα και υψηλόβαθμα στελέχη της Οικουμενικής Κίνησης, όπως τον K. Raiser, ο οποίος σε σχετικό έργο του αναπαράγει τις θέσεις αυτές του Σεβασμιωτάτου, υπογραμμίζοντας μάλιστα τη σημασία τους για το μέλλον της Οικουμενικής Κίνησης[41].

---

[36] Βλ. K. Raiser, «Konziliarität. Die Disziplin der Gemeinschaft», στο *Zeitschrift für Evangelische Ethik* 16 (1972), σ. 371 κ.ε.· του ίδιου, «Konziliarität und Konzil des Friedens als ökumenische Herausforderung», στο *Forum. Freundesbrief der Evangelischen Akademie Iserlohn*, Nr. 125/126 (1986) σ. 10 κ.ε.· του ίδιου, «Konzil und konziliarer Prozess», στο *Wir stehen noch am Anfang. Ökumene in einer veränderten Welt*, Gütersloh 1994, σ. 50 κ.ε.

[37] Βλ. W. Huber, «Konziliarität – Die Lebensform einer Kirche, die Frieden stiften will», στο *Der Streit um die Wahrheit und die Fähigkeit zum Frieden*. *Vier Kapitel ökmenischer Theologie*, München 1980, σ. 119 κ.ε.

[38] Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Σ. Χ. Τσομπανίδη, *Μεταλειτουργία. Η ορθόδοξη συμμετοχή στην κοινή χριστιανική μαρτυρία για δικαιοσύνη, ειρήνη και ακεραιότητα της δημιουργίας*, Εκδ. Π. Σ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 114, υποσ. 1, 297 κ.ε.

[39] Βλ. J. Zizioulas, *L'être ecclésial*, Ed. Labor et Fides – Perspective orthodoxe, Genève-Paris 1981 σ. 98 κ.ε.· του ίδιου, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York 1985, σ. 110 κ.ε.· 126 κ.ε.

[40] Βλ. J. Zizioulas, *L'être ecclésial*, Ed. Labor et Fides – Perspective orthodoxe, Genève-Paris 1981 σ. 98 κ.ε.· του ίδιου, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York 1985, σ. 110 κ.ε.· του ίδιου, «Anregungen zum Plan einer Studie über Ekklesiologie», όπ. παρ., σ. 134 κ.ε.· του ίδιου, «The Doctrine of God the Trinity Today: Suggestions for an Ecumenical Study», όπ. παρ., σ. 19 κ.ε., ιδίως 27 εξ.· του ίδιου, «The Church as Communion: A Presentation on the World Conference Theme», όπ. παρ., σ. 104 κ.ε.

[41] Βλ. K. Raiser, *Το μέλλον του Οικουμενισμού. Αλλαγή παραδείγματος στην Οικουμενική Κίνηση;* (μετάφρ. Α. Μπιτσάνη – Πέτρου του έργου του K. Raiser, *Ecumenism in Transition. A Paradigm Shift in the Ecumenical Movement?*, WCC, Geneva 1991), Εκκλησία – Κοινωνία – Οικουμένη 10, Εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 174 κ.ε., 182 κ.ε.

Αλλά η συμβολή της εκκλησιολογικής σκέψης του Σεβασμιωτάτου στα πλαίσια των πολυμερών διαλόγων γίνεται ακόμη πιο εμφανής, όταν διαπιστώνει κανείς ότι οι παραπάνω εκκλησιολογικές θέσεις του αναπαράγονται και γίνονται αποδεκτές, παρατιθέμενες μάλιστα μερικές φορές κατά λέξη, σε επίσημα κείμενα της Επιτροπής «Πίστη και Τάξη» του ΠΣΕ.

Συγκεκριμένα, τόσο η θέση της Επιτροπής ότι η παγκόσμια Εκκλησία δεν είναι άθροισμα ή ομοσπονδία τοπικών εκκλησιών ή ακόμη παράθεση της μιας Εκκλησίας δίπλα στην άλλη, αλλά όλες μαζί είναι η ίδια η Εκκλησία του Θεού και ότι το θέμα αυτό είναι στην ουσία του εκκλησιολογικό και όχι θέμα διοικητικής οργάνωσης, όσο και εκείνη ότι από την Πεντηκοστή και εξής η Εκκλησία τελεί την Ευχαριστία ως μία, αγία, καθολική και αποστολική Εκκλησία, έτσι ώστε η τέλεση της Ευχαριστίας να αγκαλιάζει όλη την Εκκλησία τόσο στην τοπική όσο και στην παγκόσμια διάστασή της, θέσεις που περιέχονται και οι δύο στο κείμενο της Επιτροπής «Πίστη και Τάξη» του ΠΣΕ «The Church: Local and Universal» (No 150, 1990)[42], αναπαράγουν μέσα στο κείμενο αντίστοιχες θέσεις του Σεβασμιωτάτου, που απαντούν στο έργο του *Being as Communion*[43], στο οποίο γίνονται άλλωστε και οι σχετικές παραπομπές[44]. Εξάλλου στο κείμενο «Church and World. The Unity of the Church and the Renewal of Human Community» (No 151, 1990), προκειμένου να τονισθεί η προφητική μαρτυρία της Εκκλησίας ως τοπικής κοινότητας, στα πλαίσια της οποίας υπερβαίνονται οι ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές, παρατίθεται προς τεκμηρίωση εντός πλαισίου χαρακτηριστικό απόσπασμα από τη μελέτη του Σεβασμιωτάτου «The local Church in a eucharistic Perspective. An orthodox Contribution»[45]. Σύμφωνα με το απόσπασμα αυτό ό,τι συμβαίνει κατά την τέλεση της Ευχαριστίας, όταν οι άνθρωποι ως το σώμα του Χριστού προσφέρουν τα πάντα στο Θεό που είναι "δικά του", όπως οι καρποί της γης και τα προϊόντα της καθημερινής εργασίας τους, το ίδιο επίσης πρέπει να ισχύει και για τη ζωή μιας τοπικής Εκκλησίας. Πρέπει δηλ. και αυτή να προσλάβει και να χρησιμοποιήσει όλα

---

[42] Βλ. *The Notion of "Hierarchy of Truths". An Ecumenical Interpretation – The Church Local and Universal. Two Studies Commissioned and Received by the Joint Working Group between the Roman Catholic Church and the World Council of Churches*, Faith and Order Paper No. 150, WCC Publications, Geneva 1990, σ. 6, 8.

[43] Βλ. J. D. Zizioulas, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York 1985, σ. 132 εξ., 134 εξ.

[44] Βλ. *The Notion of "Hierarchy of Truths". An Ecumenical Interpretation – The Church Local and Universal. Two Studies Commissioned and Received by the Joint Working Group between the Roman Catholic Church and the World Council of Churches*, Faith and Order Paper No. 150, WCC Publications, Geneva 1990, σ. 14.

[45] Βλ. *Church and World. The Unity of the Church and the Renewal of Human Community*. *A Faith and Order Study Document*, Faith and Order Paper No. 151, World Council of Churches, Geneva 1990, σ. 39.

τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία μιας δεδομένης τοπικής κατάστασης και να μην θέλει να επιβάλει σ' όσους ανήκουν σ' αυτήν έναν ξένο πολιτισμό[46].

Πέρα όμως από τα κείμενα αυτά, στα οποία υπάρχει σαφής αναφορά σε μελέτες του Σεβασμιωτάτου, πρέπει να τονίσουμε ότι η εκκλησιολογική σκέψη του, όσον αφορά κυρίως τα σημεία που θίξαμε παραπάνω, επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση της προβληματικής, της θεματολογίας και των θέσεων και άλλων σημαντικότατων εκκλησιολογικών κειμένων της Επιτροπής «Πίστη και Τάξη», όπως είναι το *Κείμενο της Λίμα* (BEM)[47] ή τα κείμενα *The nature and the purpose of the Church*[48] και *The nature and the mission of the Church*[49], η λεπτομερής εξέταση των οποίων εκφεύγει δυστυχώς από τα στενά όρια μιας ολιγόλεπτης εισήγησης.

Συμπέρασμα

Όπως φάνηκε απ' όσα είπαμε, η εκκλησιολογική σκέψη του Σεβασμιωτάτου άφησε βαθειά και ανεξίτηλη τη σφραγίδα της όχι μόνο στους διμερείς, αλλά και στους πολυμερείς θεολογικούς διαλόγους. Οι πρωτοπορειακές μελέτες του στο χώρο της Εκκλησιολογίας αποτέλεσαν την πιο γόνιμη πρόκληση των τελευταίων δεκαετιών, με αποτέλεσμα να επηρεάσουν καθοριστικά όχι μόνο την εκκλησιολογική προβληματική και τον τρόπο έκφρασης των συνομιλητών μας στους διμερείς και πολυμερείς διαλόγους, αλλά και τις εκκλησιολογικές θέσεις τους, όπως αποτυπώνονται είτε στα κοινά κείμενα των διμερών διαλόγων με τους Παλαιοκαθολικούς, τους Αγγλικανούς και τους Ρωμαιοκαθολικούς είτε σε επίσημα κείμενα συγκλίσεως και εκκλησιολογικού προβληματισμού του ΠΣΕ. Το σημαντικότερο όμως κατά τη γνώμη μας είναι ότι η εκκλησιολογική σκέψη του, λόγω της λειτουργικής ενότητας που παρουσιάζει με όλες τις επιμέρους πτυχές της ορθόδοξης δογματικής θεολογίας, όπως την Τριαδολογία, την Χριστολογία, την Πνευματολογία, την Κοσμολογία, την Ανθρωπολογία και την Εσχατολογία, αποτελεί όχι μόνο το επίκεντρο, αλλά και την αφετηρία για την αντιμετώπιση και άλλων θεολογικών προβλημάτων στους διαχριστιανικούς διαλόγους.

Από την άποψη αυτή πιστεύουμε ότι η συμβολή του για την επιτυχή προώθηση των διαχριστιανικών διαλόγων με στόχο την ενότητα της Εκκλησίας είναι

---

[46] Βλ. J. D. Zizioulas, «The local Church in a eucharistic Perspective. An orthodox Contribution», στο *In Each Place. Towards a Fellowship of Local Churches Truly United*, WCC, Geneva 1977, σ. 56 ή τη γαλλική μετάφραση του άρθρου αυτού «L'Église locale dans une perspective eucharistique», στο J. Zizioulas, *L'être ecclésial*, Ed. Labor et Fides – Perspective orthodoxe, Genève-Paris 1981 σ. 188.

[47] Βλ. *Baptism, Eucharist and Ministry*, Faith and Order Paper 111, World Council of Churches, Geneva 1982.

[48] Βλ. *The nature and the purpose of the Church. A stage on the way to a common statement*, Faith and Order Paper 181, WCC, Geneva 1998.

[49] Βλ. *The nature and the mission of the Church. A Stage on the Way to a Common Statement*, Faith and Order Paper 198, World Council of Churches, Geneva 2005.

καθοριστική και ανεκτίμητη. Εναπόκειται ωστόσο στους μελετητές του μέλλοντος να αποτιμήσουν πλήρως τη σημασία της και τους καρπούς της.